ÎNSEMNĂRI EPIGRAFICE ISTRIENE

DE

I. I. RUSSU

Seria I

1. O DEDICAŢIE ÎN CINSTEA LUI VITRASIUS POLLIO

În marele zid de incintă[1], ridicat la sfîrşitul sec. III e.n. pentru apărarea cetăţii lor, istrienii au utilizat în largă măsură ca material de construcţie multe blocuri de piatră din clădiri şi monumente mai vechi (desigur ruinate ori în cea mai mare parte avariate în această vreme), precum şi piese arhitectonice şi epigrafice (altare, lespezi, reliefe etc.), mai ales din sec. II—III e.n., care nu mai prezentau o semnificaţie de actualitate, fiind simple relicve şi amintiri îndepărtate ale manifestaţiilor politice, sociale, religioase ale populaţiei istriene în epoci de echilibru politic şi prosperitate economică; la sfîrşitul sec. III ele erau o simplă «materie primă» comodă la îndemîna edililor, arhitecţilor şi zidarilor ce aveau sarcina urgentă să ridice un înalt şi puternic brîu de fortificaţie în faţa atacurilor mereu mai înteţite ale «barbarilor» de peste Dunăre ori din interiorul Scythiei Minor. Blocurile şi lespezile simetrice şi masive (altare onorifice, dedicaţii etc.) au fost zidite şi puternic legate cu mortar în paramentul exterior al curtinelor, turnurilor, porţilor, aşezate adesea cu faţa scrisă în afară. În aceste ziduri şi în ruinele lor degajate în prima etapă a dezgropării «Cetăţii» a descoperit Pârvan cele mai multe şi importante texte epigrafice. Pe latura de nord a marelui zid, spre mare, se află un bloc de marmură cu inscripţie fragmentară, mult erodată, observat şi descris de Pârvan, fără a-i da însă întregirea posibilă şi necesară. De aceea este oportun a reveni asupra textului ce poate fi întregit în partea lui iniţială. Este o «bază ori altar de marmură albă, fină, foarte tare ros şi mutilat, întrebuinţat întîi ca piatră de pavaj, pe stradă, ori ca prag, la vreo poartă (un jgheab de apă pe faţa stîngă a blocului se vede încă bine), apoi pus în placajul curtinei *a*, la încheierea ei cu turnul A, cu faţa scrisă la aer. Înălţimea 1,57 m, lăţimea 0,59 m, grosimea în zid [cam 0,60 m]; înălţimea literelor 0,035 — 0,04 m, afară de Ω, care e mult mai mic, c. 0,025 m. Din inscripţie nu s-a păstrat decît o fîşie pe dreapta, ocrotită de nisipul şi pămîntul

[1] *Histria*, I, 1954, p. 66—95.

https://biblioteca-digitala.ro

care acoperise piatra jos, adus de valuri, şi apoi o fîşie pe stînga, unde valurile nu băteau cu toată tăria. Fireşte că fîşia de pe dreapta e mult mai bine păstrată şi mai clară, pe cînd cea de pe stînga abia se mai distinge; mijlocul e distrus total. Citim:

ΓΠ	
ΚΑ	FE
ΟΝ[	ΤΓ
ΒΕΥ	ΟΥ
ΣΤ	Ν
ΣΤΡ	ΣΩ
Υ	ΕΩΣ
ΠΡ	∩Σ

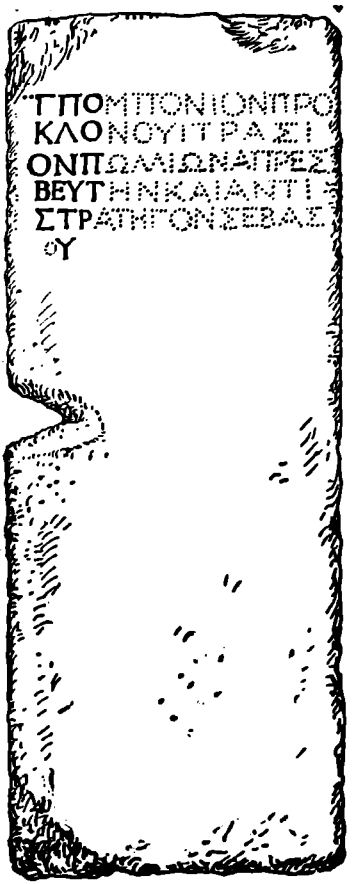

Cu ce s-a păstrat se pot face o sumă de ipoteze, nu se poate însă da nici un text sigur restaurat. Se pare că e vorba de o dedicaţie făcută de histrieni în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia şi anume, după caracterul literelor, pe la sfîrşitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea[1]».

În curs de peste patru decenii de la dezvelirea zidului, faţa scrisă a epigrafei de marmură a fost şi mai mult tocită de vînt, ploi, zăpezi, încît nu se pot citi decît 2,3 sau 4 litere la marginea stîngă a rîndurilor 2—6; dar nu e necesar a « face o sumă de ipoteze », ci e posibilă o singură întregire cu un text parţial restaurat. Reţinînd justa intuiţie a lui Pârvan despre « o dedicaţie făcută de Histriani în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia » — dar nu din sec. II—III, ci de la mijlocul sec. II, e de observat că lectura lui prezintă cîteva erori de amănunt: în r. 3 este ΚΛ (nu ΚΑ), r. 4 ΟΝΠ (nu ΟΝ[), la sfîrşit eventual PE (nu FE), în r. 5 se distinge destul de bine ΒΕΥΤ. Se poate citi şi întregi astfel:

['Αγαθῇ Τύχῃ]
Τ ΠΟ[μπόνιον Προ-]
ΚΛΟ[ν Οὐιτρασι-]
ΟΝ Π[ωλλίωνα πρεσ-]
ΒΕΥΤ[ὴν καὶ ἀντι-]
ΣΤΡ[ατηγον τοῦ σε-]
[βαστοῦ καίσαρος]
[βουλὴ δῆμος τῆς]
['Ιστριηνῶν πόλεως?].

[1] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 660—1.

https://biblioteca-digitala.ro

Numele la acuzativ arată că Vitrasius Pollio era înaltul personaj onorat de istrieni prin acest elegant şi masiv altar ori bază de marmură a bravului guvernator provincial din vremea lui Antoninus Pius, prin a. 157, menţionat în mai multe epigrafe greceşti şi latine din localităţile provinciei Moesia inferior: A) Inscripţii în onoarea lui (de felul celei de mai sus), de ex. la Tomi [Ἀγαθῇ] Τύχῃ [Οὐιτράσιο]ν Πωλλίωνα/[πρεσβευτὴν] καὶ ἀντιστρά[τηγον τοῦ σε]βαστοῦ κα . . . (muzeul Constanţa), la Dionysopolis-Balcic şi Odessos-Varna [1], ori pentru sănătatea lui [2]; B) Inscripţii puse pe monumente ori construcţii executate în timpul şi prin îngrijirea acestui guvernator (*faciendum curavit*), ca cea bilingvă greacă şi latină de la Istria, scrisă pe două feţe, descoperită de Pârvan în 1915 şi 1920 [3], ori alta de la Callatis-Mangalia [4]; alte două la Odessos [5]. Numărul mare de texte epigrafice care-i pomenesc numele arată bogata activitate edilitară şi constructivă desfăşurată în timpul guvernatoratului lui Vitrasius Pollio, care a manifestat un deosebit interes în favorul oraşelor elenice şi a populaţiei din provincia pe care a administrat-o în timpul lui Antoninus Pius şi unde s-a bucurat astfel de o largă popularitate.

2. HAEC SUNT

Un epitaf latin fragmentar pe o stelă de piatră calcaroasă, ruptă, aflată în săpăturile de la Istria la 1915, în soclul curtinei *l* din marele zid de fortificaţie (adusă aici în sec. III—IV e.n., ca material de construcţie din cimitirul vreunuia dintre numeroasele sate traco-romane, *vici*, ale teritoriului învecinat, « regio Histriensis ») şi publicat cu un desen de Vasile Pârvan [6], conţine un element interesant şi semnificativ, ca formulă de încheiere ce n-a fost tocmai just interpretată de savantul editor :

[. . .] m[emoriae cau-]
s(a)e ti[tulum po-]
suerun[t. a-]
ve viator et
vale.h(a)ec sunt.

Ultima expresie apare, pe cît ştim, aici pentru prima dată în materialul epigrafic al Moesiei inferior. V. Pârvan observă în comentariu: « o atare rezumare presupune două lucruri: sau 1° o 'filosofare' anterioară, ca de pildă în inscripţia metrică a unui înalt personaj roman înmormîntat în Syria (CIL III 124: . . . *virtute caelebratus magna per orbem, haec illi nu(n)c requies fati, haec sedis aeterna*) ; sau 2° o înşirare de informaţii mai amănunţite asupra vieţii răposatului, a împrejurărilor morţii şi a dorinţelor lui postume, ca de pildă într-o inscripţie

[1] G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, 1950, nr. 15 şi 61.

[2] Ca CIL, III, 7420 = 6125.

[3] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 611—612 şi VII, p. 60—61 = SEG, II, 454; cf. *Dacia*, II, 1925, p. 211—213.

[4] T. Sauciuc-Săveanu, *Titus Vitrasius Pollio şi oraşul Callatis*, 1936 şi *L'archéologie en Roumanie*, 1938, pl. XLVII 90.

[5] G. Mihailov, *op. cit.*, I, nr. 56, 60. Despre cariera lui T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 72—75; R. Hanslik, JÖAI, XLI, 1954, Beibl. citat în *Fasti archaeologici*, X, 1957, p. 324.

[6] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 151—2 (= p. 683—4).

https://biblioteca-digitala.ro

din Siscia (CIL III 3989), unde după o atare expunere făcută de cel răposat, la persoana întîia, urmează urarea către cititor : « *et post haec omnia valete* ». În inscripţia noastră « *haec sunt* » are mai de aproape înrudire cu acest al doilea caz. Se încheie pomenirea de pe piatra de mormînt cu acest « am zis » oratoric, împrumutat probabil din viaţa de toate zilele, de la discuţiile în adunările publice de caracter practic ori religios : o influenţă a elocuţiei forense asupra stilului monumental ».[1] Dacă la începutul comentariului său (prima « eventualitate »), Pârvan se apropie de sensul real al lui *haec sunt*, la sfîrşit însă — dînd preferinţă celui de-al doilea caz, « influenţa elocuţiei forense » etc. — se îndepărtează mult de justa interpretare a expresiei cunoscute în numeroase epitafe antice din imperiul roman şi explicate mai demult de erudiţi în cadrul unei dezbateri ample ori în simple note la inscripţii, de care se vede că Pârvan nu avea cunoştinţă la 1916 şi care nu lipsesc nici după această dată.

Unică în epigrafia Mo si i inferior[2], formula *haec sunt* nu este însă izolată şi lipsită de analogii deplin explicate şi clare în restul lumii greco-romane, ca o expresie caracteristică mentalităţii şi înţelepciunii populare a anticilor. Aproape identică lui *ave viator et vale, haec sunt* de la Istria este, în ordine inversată, *haec sunt. bene vive viator*[3], « acestea sînt (asta el), să trăieşti cu bine trecătorule », adică « asta e soarta (celui răposat) », — un concept de filozofie a vieţii răspîndită în mulţimile populare din provincii, exprimată în variate forme şi formule, unele mai analitice şi amănunţite, altele concise şi lapidare ; de ex. *dum vives homo vive, nam post mortem nihil est, omnia remanent et hoc est homo quod vides*[4] ; *D(is) M(anibus) s(acrum), memoriae Clodi Processi, multis annis navigando hanc sede(m) peti, hanc quoque domum aeterna(m) mihi vius pos(u)i et coni(u)gi et hoc est quod videtis*[5] ; *de meis laboribus hoc mi solu(m)*[6] ; ultima fiind o traducere din greceşte ce apare în transcriere cu litere latine astfel *ec ton emon panton tuto emon*[7] (« din toate bunurile mele numai cu asta — cu mormîntul — m-am ales ») ; o exprimare în termeni eleganţi este cazul citat de Pârvan *haec illi nunc requies fati, haec sedes aeterna*»[8] ; mai simplu şi concis este redat acelaşi concept în cuvîntul « tantum » de la finele unui epitaf italic[9]. Rostul gramatical şi înţelesul acestor expresii de încheiere a pietrelor mormîntale a fost întrevăzut clar de unii editori (Hirschfeld, Huebner etc.), prin anii 80 ai veacului trecut : *haec est vitae humanae condicio* (« acesta este destinul vieţii omului »), — o concluzie realistă asupra încheierii vieţii, a neantului, care adesea alunecă pe povîrnişul pesimismului şi a disperării în faţa caracterului efemer al existenţei umane, a vieţii individului. Numeroase sînt epitafele latine cu formule şi expresii poetice, unele în versuri de reală valoare artistică originală, în care se redă sentimentul tristeţii şi deznădejdii omului în faţa sorţii şi sfîrşitului său ireversibil, sentinţe filozofice

[1] V. Pârvan, *Histria* IV, p. 152=684.
[2] La Scupi (Skoplje), Moesia superior, un exemplu în *Spomenik* Akad. Belgrad, 98, 1948, p. 214.
[3] C I L, IX, 2272.
[4] C I L, XI, 2547.
[5] C I L, VIII, 5749 = 19146 = I L S, 8151.
[6] C I L, VI, 7652.
[7] C I L, VI, 11695 = 34046; I G, XIV, 1373 b.
[8] C I L, III, 124.
[9] C I L, IX, 371.

https://biblioteca-digitala.ro

unele de nuanță epicureiană ; ele pot fi citite în frumoasa antologie a poeziei epigrafice a lui Fr. Buecheler [1].

Precum s-a recunoscut mai demult, formule ca *haec sunt, tantum* etc., ca și conținutul lor filozofic nu sînt decît reflexe ori transpuneri directe ale unei concepții grecești asupra vieții și morții, o concluzie filozofică frecventă în lumea elenistică : ταῦτα, întîlnit izolat uneori și în inscripțiile latine, de ex. « *L. Gratius Eutyches domum aeternam vius sibi curavit ne heredem rogaret.* TAYTA » [2], fiind destul de frecvent în epitafele grecești și bilingve greco-latine în provinciile apusene [3]. Cel dintîi care a relevat și interpretate corect termenul *tauta* și unele din corespondențele latine pe epitafele antice a fost Ed. Loch [4], arătînd că este o formă eliptică din expresii ca ταῦτα οὕτως ἔχει ὁ βίος ori ὁ βίος ταῦτα (ἐστίν), respectiv τὸ τέλος ἡμῶν τοῦ βίου ταῦτα « așa se întîmplă în viață », « acesta (mormîntul, moartea) este sfîrșitul sau destinul vieții ». Riposta și interpretarea greșită, cu argumentări complicate dar neconvingătoare, a lui W. Havers [5], care ca și alți cîțiva erudiți a înțeles pe *tauta* ca o formulă scurtă de « confirmarea autenticității textului de pe epitaf cu cel din... arhiva municipalității » etc., ceea ce s-a dovedit că nu are nici un temei; v. de ex. răspunsul lui E. Loch [6], cu noi exemple și lămurirea definitivă a problemei lui « *tauta* eliptic » ; o nouă contribuție și punere la punct din partea lui L. Robert, cu bogată exemplificare din Asia Mică (« la formule ταῦτα qui, souvent isolée, signifie « voilà » ; exclamation désenchantée parfois développée sous la forme ταῦτα οὕτως ἔχει ou ταῦτα ὁ βίος ») [7]. Într-un frumos epitaf poetic de la Plovdiv (Filippopol, în centrul Traciei), mortul adresează trecătorului și aceste cuvinte : τί σοι πλέον, ὦ ξένε, εἴπω ; ταῦτ' ἔστιν, παροδεῖτα, « ce să-ți mai spun, omule? Asta-i (viața) » [8]. La numeroasele cazuri pentru formula TAYTA pe epitafele grecești, citate de erudiții de mai sus, se poate adăuga exemplul cel mai apropiat topografic de Istria : inscripția funerară de la Abtat (în Dobrogea de sud, Bulgaria), al unui trac Zines fiul lui Zordesiosos [9], la care E. Kalinka făcea remarca « es wird daher ταῦτα auf dem Grab als Endziel aller Menschen hinweisen ».

Este explicarea firească, simplă, singura admisibilă, a unei formule cu semnificații profund umane ce nu are nimic « oratoric » și nici un element « de influență a elocuției forense asupra stilului monumental », cum preconiza V. Pârvan, ci exprimă simpla reflexie amară, deprimantă a omului în fața realităților unui destin implacabil ce-i depășește existența : « acesta este sfîrșitul,

---

[1] Franc. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895; v. de ex.: nr. 64, 67, 83, 118, 169, 186, 187, 204, 244 etc.

[2] C I L, XII, 4127.

[3] De ex.: C I L, II, 5171, III, 4075, VI, 9825, 21812, 13236 = I L S, 8105 = I G, XIV, 1479, C I L, VI, 874, I G, XIV, 2542 etc.

[4] Ed. Loch, *Festschrift Ludwig Friedländer*, 1895, p. 289—295.

[5] W. Hawers, *Abruptes tauta und Verwandtes*, în *Indogermanische Forschungen*, XXXII, 1913, 150—158.

[6] Ed. Loch, în *Indogerm. Forsch.*, XXXIII, 1913, 128—133.

[7] Louis Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 390; de asemenea în *Rev. Phil.*, 1944, p. 53—56, citat de același savant cu alte indicații bibliografice, precizări și exemplificări în excelenta sa cronică epigrafică din R É G, LXIII, 1950, p. 87—88.

[8] *Godišnik-Plovdiv*, 1923, 205 = S E G, III, 542.

[9] E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, 1906, nr. 306, citat și de G. Popa-Lisseanu, *Cetăți și orașe greco-romane...*, ed. II, București, 1921, p. 79.

https://biblioteca-digitala.ro

HAEC SVNT, TAYTA », « atîta este, TANTVM », — idee realistă generată de raţionalismul elenic şi de epicureism —, răspîndită (la fel ca multe concepte şi forme de cultură şi viaţă socială) din Grecia şi de la Roma în toate regiunile şi provinciile, la toate populaţiile cele mai variate la care au pătruns elemente ale culturii antice : în Asia Mică şi Syria, Egipt, Numidia, Spania, Gallia, Noricum, Pannonia, Moesia etc. ; dovadă şi aceasta despre unitatea de civilizaţie şi concepţii asupra vieţii în lumea clasică greco-romană [1].

ИСТРИЙСКИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает следующие надписи:

1. Греческое посвящение Vitrasius Pollio, Pârvan, Histria, IV (1916), стр. 129 (661), мраморный алтарь, сильно поврежденный, с почти стертой надписью, врезанной в большую внутреннюю стену Истрии. Восстанавливается большая часть эпиграфического текста. Vitrasius Pollio был губернатором Нижней Мезии во время Antoninus Pius (около 157 г.).

2. Латинская эпитафия на территории города Истрия, Pârvan, ук. соч., стр. 152 (684); находящееся в ней выражение *h(a)ec sunt* толкуется как формула философского характера, равнозначная *tantum (haec est uitae humanae condicio)*, отчаянное восклицание, соответствующее греческому ταῦτα или ταῦ α ὁ βίος, латинский перевод которого распространен почти во всех провинциях Римской империи.

NOTES D'ÉPIGRAPHIE HISTRIENNE

RÉSUMÉ

L'auteur traite des inscriptions suivantes :

1. *Dédicace grecque en l'honneur de Vitrasius Pollio*, grand autel de marbre, fortement endommagé, le texte presque totalement effacé, qui se trouve encastré dans le grand mur d'enceinte ; Pârvan, *Histria* IV (1916), p. 129 (661) ; on a réussi à en restituer le texte dans presque toute son étendue. Vitrasius Pollio a été gouverneur de la Mésie Inférieure sous le règne d'Antonin le Pieux (a. 157).

2. *Epitaphe latin* du territoire de Histria, Pârvan, *op. cit.*, p. 152 (684), dans lequel l'expression « h(a)ec sunt » est interprétée comme une formule philosophique, équivalente à « tantum » (*haec est vitae humanae condicio*), exclamation désenchantée qui correspond au grec TAYTA, ταῦτα ὁ βίος, dont elle est la traduction adaptée en latin et répandue dans presque toutes les provinces de l'empire romain.

[1] Despre concepţiile celor antici, asupra vieţii şi morţii, vezi strălucita comunicare documentată, ţinută la Academia Romînă, *Gînduri despre lume şi viaţă la greco-romanii din Pontul sting* (Bucureşti, 1920, 35 p., = R I, VI, 1920, p. 15—49 = *Memoriale*, 1923, p. 11—48) de Vasile Pârvan, care a fost nu numai un eminent erudit şi umanist, dar şi un înţelept şi profund psiholog, cunoscător al firii umane şi realităţilor vieţii, cum a dovedit-o în toată plinătatea măsurii sale în acest opuscul; cf. de asemenea consideraţiile generale făcute de Angelo Brelich, *Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere* [Concepţiile de viaţă în epitafele latine antice], *Pannonia könyvtár*, nr. 21, Pécs (Ungaria), 1936, 12 p. şi *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano, Diss. Pann.*, I, nr. 7, Budapest, 1937, p. 54—65.

https://biblioteca-digitala.ro